

בנתיב המצוות

על מצוות וסוגי מצוות

גבריאל חזות • מיכאל אברהם

כפר חסידים
אדר תש"ע 2010

© כל הזכויות שמורות למיכאל אברהם וגבריאל חזות
ולעמותת "מידה טובה לחקר ההגיון היהודי".
ת.ד. 5217 כ. חסידים, מיקוד: 20400
midatova@netvision.net.il

ניתן להזמין את הספר בטל': 02-6537612

סדר ועימוד: סטודיו תם
עיצוב הספר והכריכה: שפרה ברנדייס
התקנת מפתחות: יוסף חיים אברהם
הודפס בספריית בית-אל

הקדמה

עמותת 'מידה טובה' קיימת כבר מזה כחמש שנים. בשנתיים הראשונות, תשס"ה-תשס"ו עסקנו במידות שהתורה נדרשת בהן, ופריין יצא לאור בשני צמדי ספרים בהוצאתנו. בשנים תשס"ז-תשס"ח עזבנו את מידות הדרש, ועברנו לעיון בצורת החשיבה ההלכתית ובעקרונות המטא-הלכתיים מזוויות שונות. בשנה הראשונה עסקנו בעקרונות החשיבה המטא-הלכתית, והמאמרים משנה זו מופיעים בשלושת הכרכים שיוצאים לאור כעת. בשנה השנייה עסקנו בשורשים של הרמב"ם, והתוצאות יפורסמו בעז"ה בספרנו הבא, שנמצא כעת בהכנה לדפוס. נעיר כי שני התחומים הללו, כמו גם תחום מידות הדרש, הם כמעט שדה בור מבחינת המחקר התורני, הן באקדמיה והן בעולם המסורתי (בישיבות). גם כאן מטרנתו היתה בעיקר לשרטט כמה קווים ראשוניים, וכמובן לא למצות את התחומים הרחבים הללו, בדומה למה שעשינו בשנתיים הראשונות ביחס למידות הדרש.

החל מהשנה הנוכחית (תשס"ט), החמישית לקיומה של 'מידה טובה', אנחנו עוסקים במחקר מקיף ושיטתי יותר על המידות, שמנסה לאסוף ולסדר באופן שיטתי את המסקנות מן המאמרים של השנתיים הראשונות, ולבנות תמונה שיטתית מלאה של כל אחת מהמידות (ולמעשה של כמה קבוצות מידות). לשם כך השתתפנו בבניית קבוצת מחקר שבה משתפים פעולה מתמטיקאים ולוגיקנים מן השורה הראשונה, וביחד עמם בחנו את המידות ההגיוניות, קל וחומר ושני בנייני האב, והגענו למודל לוגי-מתמטי מקיף שממצה את מכלול התופעות שנוגעות למידות הדרש הללו.

כעת הסתיים החלק הראשון של המחקר, והגענו למודל לוגי-פורמלי מאוחד עבור שלושת המידות ההגיוניות. אנחנו מאמינים שבמידה רבה הבנו את אופן פעולתן של המידות הללו, וכאמור אף איחדנו אותן למבנה לוגי כולל אחד. אנו מצאנו כי המידות הללו יכולות לשמש כאבני בניין לפורמליזציה לוגית של החשיבה הלא-דדוקטיבית בכל תחומי החשיבה האנושית, בהתאם לחזונו של הרב הנזיר (ראו על כך בשני מאמרינו הראשונים, לפרשיות בראשית ונח, תשס"ה). תוצאות המחקר ייצאו לאור בעז"ה בשני מאמרים וספר שנמצאים כעת בדפוס. לקראת סוף שנת תשס"ט עברה הקבוצה לעסוק בחקר שלושת מידות ה'כלל ופרט', בניסיון להגיע לתמונה מלאה ושיטתית של דרכי הדרש הללו. גם כאן די ברור שמדובר במבנה כולל, אם כי פחות אוניברסלי. ייתן ה' ויעלה בידינו לשרטט תמונה מקיפה של מידות הדרש ההלכתית, ובכך תתממש אחת ממטרותינו הראשוניות.

בפתח שלושת הכרכים הנוכחיים, שהם פירותיה של שנת תשס"ז, אנחנו מודים לה' על שזכינו להוציא לאור את פרי עמלנו. כאמור, בשנה היא עסקנו בשאלות מטא-הלכתיות, כלומר בדרכי החשיבה ההלכתיות. ייחודם של המאמרים כאן הוא בכך שמוקד העיון אינו הסוגיא ההלכתית עצמה אלא העקרונות שבבסיסה. מאמר תורני-למדני עוסק בדרך כלל בנושא הלכתי כלשהו, והעקרונות המטא-הלכתיים משמשים אותו רק ככלי עזר להבהרת הנושא ההלכתי הנדון בו. לעומת זאת, במאמרים שבכאן הנושא הוא העקרונות הלמדניים עצמם, ובמובן זה מדובר כאן בעיון מטא-הלכתי ולא בעיון הלכתי (על אף שהתחומים לא תמיד ניתנים להבחנה חדה זה מזה).

תחושתנו היא שיש חוסר גדול בסוג עיון כזה. מאמרים למדניים שנעשים בכלים מסורתיים, בדרך כלל עוסקים בשאלות הלכתיות ועיוניות, ומשתמשים בעקרונות למדניים ומטא-הלכתיים, לפעמים באופן לא מודע ולפעמים במודע. אך הנושא שלהם אינו העיקרון המטא-הלכתי אלא ההלכה הנדונה. דרך משל, קשה למצוא מאמר תורני שעוסק בשאלה מה משמעות החילוק הרווח בלימוד הבריסקאי בין 'חפצא' ל'גברא'. רבים משתמשים בצמד המונחים הזה (במשמעויות שונות), ככלי לניתוח הלכות שונות, אך מעטים מאד טורחים לברר את עצם משמעותם (לכן גם לא תמיד שמים לב לכך שיש להם כמה משמעויות שונות, ובודאי לא לקשר בינם לבין חילוקים אחרים – כמו מצוות פעולה ותוצאה, טעם וגדר וכדו').

חיבורים אקדמיים ספורים עוסקים בבירור המושגים הללו עצמם, אך גם שם ישנו חסר גדול, הן במתודה והן בהיקף. חיבור אקדמי גם הוא עוסק בדרך כלל בסוגיא הלכתית או בנושא הלכתי, ולא בעיקרון מטא-הלכתי. גם אם ישנו חיבור שעוסק בעיקרון הלמדני עצמו, מדובר בדרך כלל בעיקרון שהומשג כבר בספרות התלמודית, או לכל היותר בראשונים, אך לא בלמדנות ההלכתית המאוחרת יותר. חיבורים מעטים מאד עוסקים בלמדנות המאוחרת עצמה בנושא העיקרי לעיונם.

מאמרינו כאן נוגעים בעקרונות כאלו, ואנו עושים זאת בכלים למדניים-מסורתיים קלאסיים. הסיבה לכך היא שאנחנו מנסים לברר את העקרונות בהם אנו דנים 'מבפנים' ולא 'מבחוץ'. ובכל זאת, צורת העיון וזווית המבט חורגת מהמקובל בספרות התורנית הרגילה. פעמים רבות אנחנו שואלים את עצמנו לגבי השורשים הפילוסופיים של החילוק בו אנו דנים, ומוצאים לו אנלוגיות בתחומים חוץ-הלכתיים. בזה אנו חורגים כמובן מגבולות העיון ההלכתי המצוי. במונחים המקובלים כיום, המאמרים הללו אינם 'מחקר תלמודי' וגם לא 'משפט עברי', ומסיבה זו נמנענו משימוש במונח הזה בכותרת הספרים. ענייננו הוא לשפוך אור נוסף על ההלכה, ועל העיון בה שהוא נעשה בפועל.

מטבע הדברים, במהלך הדברים עולות תובנות הלכתיות ומטא-הלכתיות רבות ומגוונות. דומה כי זוהי תוצאה ישירה של העובדה שהשאלות אותן אנחנו שואלים הן שונות מעט מאלו שנשאלות בדרך כלל, וגם מייחודה של צורת הטיפול בשאלות הללו. אלו הן אינדיקציות למשמעות החשובה שיש לשאלות המטא-הלכתיות, לא רק במישור העיוני-אקדמי, אלא גם במישור ההלכתי עצמו. יש במאמרינו כמה וכמה השלכות הלכתיות, לפעמים מפתיעות ואף נועזות. חלק מהדברים עוררו תגובות של הקוראים, מהן מסכימות ומהן חולקות, ואנו שמחים על אלו כמו גם על אלו. אנו מקווים שהדברים יתרמו משהו להתעוררות העיון המטא-הלכתי בבתי המדרש השונים, לגוניהם.

המאמרים נכתבו ונשלחו לקוראינו לפי סדר פרשיות השבוע, אף שאין בהכרח קשר בינם לבין הפרשה. הפרשה היא רק קטליזטור לעיסוק בנושא הנדון, אך בהחלט אין כאן מאמרים על פרשיות השבוע כמובן המקובל. ובכל זאת, לנוחיות הקוראים הוספנו את שמות הפרשיות אליהן התייחס המאמר המקורי בתכני הספרים השונים. זה עשוי לעודד את העיסוק בנושאים אלו ולשמש מקור לעיסוק בדברי תורה בשבתות בהן נקראות הפרשיות השונות. נוסף עוד כי אין קשר הכרחי בין המאמרים לבין עצמם, וכל אחד מהם עומד לעצמו. ובכל זאת, יש מהם שמזכירים מאמרים אחרים, ואף מוסיפים עליהם, והקריאה של כולם יכולה בהחלט להעשיר

את התמונה המתקבלת.

בגלל אורכם של המאמרים החלטנו לחלק אותם הפעם לשלושה ספרים, שמסודרים לפי תת-נושאים: הראשון עוסק במצוות וסוגיהן. השני עוסק באופני קיום מצוות ומעבר עבירות. והשלישי עוסק בעקרונות מטא-הלכתיים כלליים ובמשמעותם הפילוסופית. כאמור, אין קשר מהותי בין המאמרים השונים, כמו גם בין הספרים השונים, אך מאמרים שמוזכרים זה את זה יימצאו בדרך כלל באותו כרך. השתדלנו להקפיד על כך שכל מאמר, ובודאי כל ספר, יעמוד לעצמו ויוכל להיקרא עצמאית.

כאמור, בספר הנוכחי אנו עוסקים בסוגי מצוות שונים. בתוכו אנו בוחנים שאלות כמו מצוות פעולה, מצוות תוצאה ומצוות השתדלות, ואת ההשלכה על הגדרות תהליכיות וסטטיות. אנו עוסקים ביחס בין החילוק הזה לבין שאלת טעמא דקרא. כמו כן, אנו דנים ביחס בין מצוות שמוטלות על יהודים לבין מצוות של בני נוח (שאלת הפרטיקולריות והאוניברסליות), וביחס בין מוסר לבין הלכה ועובדות. אנו בוחנים את אופני ההסתעפות השונים של מצוות ממצוות אחרות, כמו מצוות דרבנן ממצוות דאורייתא. אנו עומדים על סוגי מצוות שונים, ועל היחס בין הספירה הנורמטיבית לבין הספירה העובדתית. אנו עוסקים בהידור מצווה ובאונטולוגיה של תארים. מאמר אחר מתאר את הלוגיקה של השלילה בהלכה (דרך ההבדל בין מצוות עשה ולאויין). אנו עוסקים גם בנושא של קיבוץ חלקים למכלול, ואופני הכללה שונים. אחד המאמרים מגדיר 'פסוקים עקורים' (כלומר פסוקים שלא מוצאים את מקומם בהלכה), ובוחן את התופעה הזו ואת משמעויותיה. אנו בוחנים את החילוק בין 'חפצא' ל'גברא', ואת היחס בינו לבין ההבחנה הקאנטיאנית בין פנומנה לנואומנה. אנו נזקקים לשאלת היחס בין ממון לאיסור, וגם לשאלת הרגשות בהלכה, ויחסה לשאלת האפלטוניות (מעמדן האונטולוגי של אידיאות).

כתמיד, נשמח לשמוע הערות והארות מקוראינו הנאמנים, שהחכימו אותנו רבות גם בעבר.

תוכן עניינים

11 מצוות פעולה ומצוות תוצאה (פרשת בראשית)

המאמר מציג את ההבחנה בין מצוות פעולה למצוות תוצאה, ומבחין בין כמה סוגי מצוות תוצאה. הבחנה זו נוגעת לשאלת טעמא דקרא, שהרי הטעם הוא בדרך כלל המטרה של המצווה (=התוצאה המצופה ממנה). מתוך כך אנו דנים בשאלה מדוע התורה מגדירה מצוות כלשהן כמצוות פעולה או תוצאה. בסוף המאמר אנו עוסקים ביחס בין ההבחנה הזו לבין ההבחנה בין מצוות בחפצא ובגברא.

35 יהודי ובן נוח (פרשת נח)

המאמר דן בשאלה כיצד ההלכה רואה את היחס בין יהודי לבין בן נוח, ומתוך כך ביחס בין מצוותיו של היהודי ושל הגוי. אנו מציעים מודל שרואה את ההלכה כמבנה בן שתי קומות, אוניברסלית ופרטיקולרית. מתוך כך נגיע לשאלות אקטואליות, כמו 'מיהו יהודי' (במובן התרבותי וההלכתי).

59 הסתעפות חוקים והלכות ממקורותיהם (פרשת תולדות)

המאמר עוסק במשמעותה של התפילה, ובמחלוקת הרמב"ם והרמב"ן לגבי מעמדה ההלכתי. אנו מציגים כמה מכניזמים של הסתעפות ממצווה דאורייתא לפרטים דרבנן. אנו בוחנים מכניזמים מקבילים בתורת המשפט הכללית.

81 על מצוות ועובדות (פרשת וישלח)

המאמר עוסק בשאלת האזרה לכל איסור, ומתוכה בשאלת תפקידיה של האזרה, ובוחנים את היחס בין מצווה, אזהרה וגזירה. מתוך עיון בשאלת היחס בין הציווי למציאות, אנו מבחינים בין הספירה הנורמטיבית לבין הספירה העובדתית, ומציגים את ההלכה כמבנה קונצנטרי של ספירות אלו זו בתוך זו.

101 על מוסר והלכה (פרשת ויגש)

המאמר עוסק בשאלת היחס בין מוסר להלכה. תוך דברינו אנו מציגים אפשרות שדרישות מוסריות חוץ-הלכתיות, הופכות בארץ ישראל לדרישות הלכתיות ממש. בתוך דברינו אנו שבים לשאלת טעמא דקרא, ובוחנים אותה במישור של טעמי מצוות דאורייתא וטעמי מצוות דרבנן.

117 על הידורים ותארים (פרשת בשלח)

המאמר עוסק במעמדה ההלכתי של החובה להדר במצוות, ומתוך כך בגדרי חובת הידור. כמו כן, אנו מגיעים לבחון את שאלת מעמדם האונטולוגי של תארים.

141 שני סוגי שלילה: בין עשין ללאוין (פרשת יתרו)

המאמר מעלה כמה אספקטים לא טריביאליים בנושא הבנאלי והנדוש הזה. אנו עומדים על הקשר לאופן הביצוע או המעבר על המצווה, לניסוח שלה בתורה, ובשקילות הלוגית לכאורה בין לאו לעשה. אנו מציעים הבחנה עקרונית בין לאו לעשה שאינה קשורה לשאלת האקטיביות-פסיביות הפיסית. בתוך דברינו אנו עוסקים גם בכשל מתודולוגי נפוץ של ערבוב בין הבחנה לבין ההשלכות שעולות ממנה. אנו בוחנים גם את מושגי השלילה השונים, ומבחינים בין שלילה לוגית לשלילה נורמטיבית.

165 הכללה ומיון בפרשנות ההלכתית והכללית (פרשת תרומה)

המאמר עוסק ביחס בין מצוות בניית המשכן ובניית הכלים. מתוך כך אנו עוברים לעסוק במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן בשורש ה"א, שמבוססת על הבחנה בין קיבוץ פעולות לפעולה כוללת לבין וקיבוץ חלקים של חפץ למכלול חפצי. שני המכניזמים הללו מבטאים קשיים שנוגעים להכללה ומיון בפרשנות ההלכתית והכללית, וגם במחקר המדעי.

181 מצוות השתדלות (פרשת תצווה)

המאמר עוסק ביחס בין מצוות פעולה ותוצאה, ומוסיף סוג שלישי של מצוות: מצוות השתדלות. הבחנה זו שופכת אור יקר על מבוכות רבות בהגדרת מצוות הטבת הנרות.

205 על פסוקים 'עקורים' (פרשת במדבר)

המאמר עוסק במה שכינינו 'פסוקים עקורים', כלומר פסוקים מפורשים שההלכה מתעלמת מהם. אנו דנים כיצד בכלל ניתן להגדיר גניבה של כלי שרת, שהרי רשות גבוהה היא בכל מקום. אנו מבחינים בין שתי משמעויות של הקדש: רשות הציבור ורשות הקב"ה. בתוך כך אנו חוזרים לנושא של היכללות בציבור, שנדון במאמר 9 בספר השני).

225 בין 'חפצא' ל'גברא' (פרשת נשא)

המאמר עוסק בניירות, ומתוך כך בהבחנה בין מצוות בחפצא ובגברא, במשמעויות שונות. אנו מבחינים בין חלויות לבין עובדות, בין סובייקטיביות לאובייקטיביות, ובקשר של כל זה להבחנה הקאנטיאנית בין פנומנה לנואומנה.

247 על ממון ואיסור בהלכה (פרשת קרח)

המאמר עוסק ביחס בין ההיבט האיסורי והממוני של מצוות שונות, והיחס בין החלקים המשפטיים וההלכתיים של ההלכה כולה. מתוך כך אנו יוצאים לבחון סוגי נתינות שונים בהלכה, ואת היחס בין המציאות לבין ההלכה.

271 תהליכים ושינויי מצב (פרשת ואתחנן)

המאמר עוסק ביחס בין נתינה לגוי ולעבד. מתוך כך אנו מתבוננים על תהליך כשינוי מצבים. בתוך הדברים עולה הבחנה בין מצוות בין-אישיות לבין מצוות בין אדם לחברו. אנו שבים להבחנה בין מצוות פעולה ותוצאה, דנים במצוות תהליך ומצב, וביחס בין לאו הבא מכלל עשה לבין עשין רגילים.

295 על רגשות בהלכה (פרשת עקב)

המאמר עוסק בשאלה כיצד ניתן לצוות על רגשות, והאם יש בזה מכניזציה שלהם. אנו עוסקים בהבחנה בין אהבה לתאוה, ובין סוגי אהבה שונים. אנו דנים האם אהבה פונה לאדם או לתכונות שונות שלו, ועומדים גם על מעמדן האונטולוגי של אידיאות. בתוך הדברים אנו מציעים שוב מודל שתי קומות של ההלכה: קומה פורמליסטית ועל גביה קומה מהותית.

321 על מצוות וחלקי מצוות (פרשת כי-תבוא)

המאמר עוסק ביחס בין מקרא ביכורים ולהבאת ביכורים. מתוך כך אנחנו עוסקים בשלושה סוגי יחסים בין פרטים במצווה לבין המצווה בכללותה, כמו גם ביחסים בין מצוות שונות (ראה גם במאמר 7 בספר ב). במהלך דברינו אנחנו מבחינים בין מאפיינים מקריים ומהותיים של עצמים ואידיאות, ועל מקורותיהם השונים.

נספחים

- 354 נספח א: מקורות - מקרא, חז"ל ספרי פרשנות וכללים
- 365 נספח ב: ביבליוגרפיה כללית
- 367 נספח ג: מושגים ומילות מפתח

